

3. Управління міжнародною конкурентоспроможністю в умовах глобалізації економічного розвитку: Монографія: У 2 т. – Т. 2 / За заг. ред. Д.Г. Лук'яненка, А.М. Поручника. – К.: КНЕУ, 2006. – 576 с.

4. Швиданенко О.А. Виробнича і споживча конкурентоспроможність країн: конкурентоспроможність: сутність, взаємозв'язок та система оцінювання / О.А. Швиданенко // Ринок цінних паперів. – №7. – 2010. – С. 9–15.

5. Конкурентоспроможність економіки України в умовах глобалізації / Жаліло Я.А., Базилюк Я.Б., Белінська Я.В. та ін.; за ред. Я.А. Жаліло. – К.: НІСД, 2005. – 162 с.

6. Афонцев С. Экономическая политика и модели экономического развития / С. Афонцев // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – №4. – С. 40–47.

7. Stiglitz <http://www.amazon.com/Globalization-Its-Discontents-Joseph-Stiglitz/dp/0393324397> J.E. Globalization and Its Discontents / <http://www.amazon.com/Globalization-Its-Discontents-Joseph-Stiglitz/dp/0393324397> J.E. Stiglitz <http://www.amazon.com/Globalization-Its-Discontents-Joseph-Stiglitz/dp/0393324397>. – W.W. Norton&Company, 2003. – 280 p.

8. Ротбард М. Власть и рынок. Государство и экономика / М. Ротбард; пер. с англ. Б.С. Пинскера под ред. Г. Сапова. – Челябинск: Социум, 2010. – 417 с.

9. Конкурентоспроможність економіки України: галузевий і територіальний аспекти: монографія / Тараненко І.В., Катан Л.І., Пирог О.В. та ін.; за ред. І.В. Тараненко; Дніпропетр. ун-т економіки та права. – Д.: Вид-во ДУЕП, 2009. – 236 с.

В.А. ПРЕДБОРСЬКИЙ,
д.е.н., професор, Національна академія внутрішніх справ

Віртуалізація власності як причина поширення тінізаційних процесів в Україні

У статті розглядаються засади запровадження в Україні ефективної структури форм власності, реальний процес їх деформації як причини поширення тіньової економіки.

Ключові слова: економічні інститути, інституційна пам'ять, «пучки» прав власності, община, соборна особа, солідарні групи, біполярні структури.

В статье рассматриваются основания введения в Украине эффективной структуры форм собственности, реальный процесс их деформации как причины распространения теневой экономики.

Ключевые слова: экономические институты, институциональная память, «пучки» прав собственности, община, соборная личность, солидарные группы, биполярные структуры.

The bases of introduction in Ukraine of effective structure of patterns of property, real process of their deformation as reason of extending of shadow economy are examined in the article.

Keywords: economical institutes, institutional memory, «bunch's» of property rights, community, consular personality, solidary groups, bipolar structures.

Постановка проблеми. Процеси деформації (віртуалізації) нормативно задекларованої структури власності, викликані цим масштабні загрози з боку суттєвої тінізації соціально-економічних процесів обумовлюють необхідність створення системної їм протидії, в тому числі гносеологічними засобами, зокрема пошук адекватної структури власності.

В зв'язку з цим подолання кризової тенденції у відтворенні неефективних прав власності є актуальним напрямом економічних досліджень, засобом поглиблення вивчення природи тіньових механізмів.

Необхідність протидії тіньовій економіці знайшла відображення у ряді важливих законодавчих, нормативно-правових актах держави, таких як Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції» (2011), Указ Президента України «Про невідкладні додаткові заходи щодо посилення боротьби з організованою злочинністю і корупцією» (2003, №84/2003), проект Державної програми детінізації економіки, Указ Президента України «Про першочергові заходи щодо детінізації економіки та протидії корупції» (2005, №1615/2005), постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Комплексної програми профілактики правопорушень на 2007–2009 роки» (2006, №1767), з питань відстеження процесів тінізації економіки та розроблення рекомендацій щодо обмеження її зростання, цілий ряд відомчих актів тощо.

Аналіз досліджень та публікацій з проблеми. До вітчизняних досліджень з тіньової економіки відносяться праці В.Д. Базиловича, А.В. Базилюка, О.І. Барановського, В.М. Бородюка, З.С. Варналія, А.С. Гальчинського, С.О. Коваленка, І.І. Мазур, В.О. Мандибури, В.М. Поповича, О.В. Турчинова та інших. Значний внесок у розробку адміністративно-правових, кримінально-правових, кримінологічних аспектів протидії тіньовій економіці здійснили вітчизняні вчені-юристи. В той же час у зв'язку з недостатнім системним вивченням явища тіньової економіки звернення до пошуку

причинних механізмів детінізаційних процесів, факторів економічного зростання потребують подальшого спеціального вивчення.

Метою статті є подальший розвиток теоретичного забезпечення вивчення сутності тіньової економіки, причин її розвитку на основі дослідження деформації (віртуалізації) нормативно задекларованої вестернізованої структури власності, тінізаційних наслідків її запровадження.

Виклад основного матеріалу. Однією з найфундаментальніших проблем економічної теорії, над якою працює думка наукового співтовариства, є пошук витоків і передумов високоефективного економічного розвитку. Перехід до ринкової економіки, що здійснюється у ряді країн пострадянського простору, викликає неминучі інституційні зміни, актуалізуючи при цьому проблему їх ефективності, зокрема подолання негативної тенденції відтворення неефективних прав власності, що є причиною суттєвих тінізаційних процесів.

Поняття «економічні інститути» введено в науковий обіг інституціонально-соціологічним напрямом економічної теорії. Інститути – це сукупність створених людьми формальних і неформальних правил, організаційних форм, норм і поведінкових зразків, що виступають у вигляді обмежень для економічних агентів, а також відповідних форм контролю за їх дотриманням та захистом, які спонтанно відтворюються членами соціальної групи і які, таким чином, набувають стабільного характеру поза будь-якого зв'язку з юридичними нормами та обов'язками, сформульованими експліцитним чином [1, с. 167; 2, с. 10; 3, с. 113–160; 4, с. 32–36].

Під формами контролю слід розуміти комплекс засобів, за допомогою яких слід ідентифікувати дотримання або порушення правил економічними агентами, а також застосування до них стимулюючих або дестимулюючих санкцій.

До інститутів відносять як формальні (нормативно-правові акти (конституції, законодавство, права власності), так і неформальні правила (традиції, звичаї, кодекси поведінки). Дослідження їх сутності знаходиться ще у стані становлення. Наприклад, Ельстер визначає інститут як законопримусовий механізм, який змінює поведінку з використанням сили, що являє собою найбільш визначний його аспект. Дж. Найт вважає, що інститут – це набір правил, що структурує суспільні взаємовідносини особливим чином, знання яких повинні поділяти всі члени даного співтовариства.

Формальні інститути часто створюються, щоб слугувати інтересам певних суспільних сил, що контролюють інституційні зміни в суспільстві. Гонитва за власними інтересами створює можливість утворення неефективних інститутів. Тоді інституційні структури не тільки не сприяють ефективному розвитку, а й гальмують, пригнічують, деформують, тінізують, девіатизують економічні процеси. Збереження неефективних інститутів пояснюється тим, що суб'єкти державного управління в системі можливих інституційних рішень мають коридор свободи щодо вибору із множини варіантів інституційної поведінки варіанту, який може бути на користь

приватних інтересів певних політичних сил і суперечити найглибшим найпринциповішим суспільним інтересам.

Важливе значення для розуміння механізму формування гальмівної інституційної структури суспільства має звернення до проблеми інституційної пам'яті. Так, зокрема, на нашу думку, інституційний досвід суспільства активно присутній в сучасній управлінській діяльності і визначає її ефективність, яка обмежена рівнем врахування цього досвіду в діяльності державних та недержавних інституцій. У зв'язку з цим потрібно зазначити, що як сам процес використання знань, інформації має всезагальний характер, так і передача інституційного досвіду як компонент банку соціальної пам'яті суспільства теж має всезагальні форми впливу на сучасну діяльність, на весь її простір. Так, наприклад, пам'ять про здебільшого аграрне минуле національної економіки та її обциніні інституційні форми обумовлює прояв цієї пам'яті у всіх новітніх формах діяльності, а не лише в тих з них, які належать до сучасної аграрної сфери, відтворення селянської культурної традиції в політиці, соціальній, духовній сфері, економіці. В той же час наявність самого механізму, який забезпечує безпосередність передачі цього досвіду, наприклад у межах трудової селянської сімейної організації, або опосередкованість його в межах сучасних високотехнологічних сфер, обумовлює рівень повноти та аутентичності цієї передачі.

Для врахування попереднього цивілізаційного досвіду української моделі інституційних процесів слід звернути увагу на особливості українського менталітету як прояви цивілізаційної пам'яті.

Екзогенний аспект інституційної пам'яті вітчизняного суспільства обумовлений здебільшого тінізаційними властивостями імперських впливів, тінізаційною специфікою існування вітчизняного суспільного простору як імперської провінції.

Слід зазначити, що загальні висновки щодо сутності імперських впливів пов'язані з їх гетерогенністю, нерівноправністю відносин між центром і периферійними утвореннями, особливостями інституційної організації суспільного простору, коли всі периферійні співтовариства зв'язані з центром і слабо зв'язані напряму між собою [5, с. 27]. Для імперій є характерним автократичний спосіб інтеграції територій і суспільства провінцій «зверху» [5, с. 64–65]. Таким чином, більш вагоме значення для імперського управління має вертикальний характер політичних зв'язків у протилежність комбінації зв'язків горизонтальних і вертикальних, характерних для аграрних цивілізацій. Неадекватний автократичний спосіб інституційних зв'язків звичайно призводить до посилення феномену «малого» суспільства щодо пануючого імперського. Для нього характерні відсутність чітких кордонів між сферами діяльності, персоніфікація відносин, недосконалість механізмів контролю насилля та дуалізм норм [2, с. 15–30]. Посилення «малого» суспільства означає утворення могутнього підґрунтя тіньових процесів.

При дослідженні тінізаційного впливу імперської організації на «мале» суспільство особливої уваги потребує аналіз ті-

нізаційного потенціалу її «кадрової» політики, особливий спосіб формування місцевої еліти. Так, набагато простіше й ефективніше імперія розширюється за допомогою розбещення аристократії імперських провінцій з моделлю «солодкого життя» власних верхів [6, с. 201]. Для цього використовується найширший комплекс заходів імперського (постімперського) впливу – освітньо-виховних, інформаційних, агентурних, культурологічних, релігійних, політичних, фінансових, психологічних тощо.

Особлива історична спадкова компліментарність багатьох поколінь вітчизняної провінційної еліти до імперських впливів, на наш погляд, призвела до відпрацювання такого режиму вітчизняного державного управління, який у сьогоденні, у постімперські часи сприймається суспільством як ворожий, репресивний, окупаційний.

У зв'язку з вищенаведеним політичним системам з розвинутою дисфункційною деформацією [7, с. 7–9] органічно притаманна тенденція до відтворення неефективних прав власності, які призводять до небезпечного явища їх віртуалізації. Віртуалізація власності, на нашу думку, це невідповідність законодавчо легітимізованих державою неадекватних, неефективних форм власності по відношенню до об'єктивно необхідних, інституційно визнаних як ефективні у даних конкретно-історичних умовах генетичних форм, що утворює деформацію перших, їх трансформацію в систему тінювих, девіаційних, криміналізованих.

Так, одним із принципівіших, визначальних теоретичних вузлів у сфері економічних відносин є питання щодо утвердження приватної власності. Віртуалізація повноцінної приватної власності у вітчизняній економічній системі де-факто, наявність гібридної нероздільності власності та влади стали основною причиною системної корупції та тінювої економіки. Вона реально набуває тінювої форми (кримінально-приватної) – державної, (корупційно-приватної) – державної, (кримінально-приватної) – (корупційно-державної), (приватно-корпоративної) – державної та інших, що обумовлює тінізацію значної частини економічного простору.

Згідно з економічною теорією прав власності власністю є не ресурс (засоби виробництва або робоча сила) сам по собі, а пучок або частка прав щодо використання ресурсу.

У витоків теорії прав власності постали два відомих американських економіста – Р. Коуз та А. Алшан. У подальшій розробці цієї теорії брали участь І. Байрицель, Г. Беккер, Д. Норт, Н. С. Ченг, Р. Певзнер та ін.

На думку Р. Коуза, різні суб'єкти після отримання права власності комбінують їх таким чином, щоб передбачувана цими правами діяльність внаслідок прийняття найефективніших рішень, мінімізації трансакційних витрат приносила дохід з найвищою ринковою цінністю. У свою чергу, прийняття ефективних рішень і наявність сильніших стимулів у суб'єкта господарювання щодо співвідношення вигод та збитків від його рішення для іншого суб'єкта залежить від повноти визначеності прав власності. Завдяки цьому, на

думку західних учених, відбувається оптимальний та ефективний розподіл ресурсів.

Якщо основними елементами (або «пучками» – за визначеннями Р. Коуза, А. Алчіана та ін.) права власності раніше називалися три базові елементи (володіння, розпорядження і користування), то в сучасних умовах право власності розглядається як володіння «пучком» із 11 таких прав. До них належать: 1) право володіння (або виключного фізичного контролю над матеріальними та нематеріальними благами); 2) право використання (тобто право застосування корисних властивостей матеріальних і нематеріальних благ для себе); 3) право управління (тобто право вирішувати, хто забезпечить ефективне використання таких благ і механізм цього використання); 4) право на дохід (тобто право володіння результатами від використання матеріальних і нематеріальних благ); 5) право на відчуження, споживання, зміну або знищення таких благ, що загалом називається правом суверена; 6) право на безпеку (або право на захист від експропріації благ і можливої шкоди, збитків від зовнішнього середовища); 7) право на передання благ у спадок; 8) право на безтерміновість володіння благом; 9) заборона використовувати блага способом, який завдає збитків довкіллю; 10) право на відповідальність у формі стягнення (тобто можливості вилучення блага для сплати боргу); 11) право на існування інститутів та процедур, за допомогою яких можна відновити порушені правомочності, що загалом отримало назву права на остаточний характер.

Ефективна реалізація потенціалу прав власності в кожній соціально-економічній ситуації має спиратися на переважне значення тієї чи іншої системи форм власності. Визначне значення приватної власності в сучасних західних системах власності зв'язано з відмінним становищем людини як носія суспільних зв'язків на Заході та в традиційних країнах, до яких слід віднести і пострадянські¹.

Як відмічає російський дослідник С. Г. Кара-Мурза, при виникненні сучасного західного суспільства як наслідок Реформації і буржуазних революцій виникла нова уява, нове становище людини як вільного індивідууму. Людина стала атомом людства – вільним і неподільним. При цьому кожен мав у приватній власності своє тіло. Воно стало тим вихідним, первинним елементом приватної власності, у володінні якої всі були рівні. В Росії (як і в Україні. – Авт.) самий сенс поняття «індивід» широкому загалу навіть до цих пір невідомий – це слово сприймається як синонім поняття «особа», що є невірним.

У західній суспільній думці поняття індивідууму розвивалося на протязі чотирьох століть філософами, починаючи з

¹ Історично Русі притаманна візантійська правова традиція, яка після прийняття Руссю християнства обумовила і суттєві відмінності у розвитку інституту права власності від західноєвропейських правових систем. Так, особливістю візантійської традиції в регулюванні відносин власності було збереження впродовж тривалого часу сумісних (общинних) форм власності. Нерозвинений характер приватної власності зумовлював існування у візантійській системі права власності інституту володіння, сферою застосування якого передусім виступали відносини користування речами, що не можуть перебувати у власності окремих громадян.

Гассенді, Гоббса і Декарта, аж до Поппера та фон Хайека, а потім самими різними школами політекономії, соціології, антропології, поведінкових наук і навіть психоаналізу. В Росії альтернативна антропологічна модель (людина як соборна особа) сформувався у чітких термінах у кінці XIX століття у працях філософів-немарксистів (П. Хомяков, К. Леонтьєв, Вл. Солов'єв). Тіло ніяк не розглядалося як приватна власність особи (мовилось: «земля – божья, а люди – цареви»).

Коли середньовічна Європа перетворювалась у сучасний Захід, відбулося звільнення людини від солідарних, общинних людських зв'язків, що зв'язували його. Капіталізму була потрібна людина, що вільно пересувається і вступає у відносини купівлі-продажу на ринку робочої сили. Тому община завжди була головним ворогом буржуазного суспільства та його культури.

У Росії розриву цих зв'язків не відбулося, не дивлячись на вплив капіталізму і реформи Столипіна. В антропологічній моделі, розвинутий в Росії на початку XX століття православними філософами, людина є соборна особа, осередок множини людських зв'язків. Тут людина завжди включена у солідарні групи (сім'ї, селянської і релігійної общини, трудового колективу, хай навіть зграї злодіїв). Повсякденним виразом цієї антропології є гасло «один за всіх, всі за одного» [8, с. 335].

Таким чином, організаційною одиницею суспільних зв'язків в Росії і в Україні є община (у сучасних умовах – протообщинні зв'язки). Общинна організація за сучасних умов давно вже мігрувала від форм організації безпосередньо селянського виробництва до загальних форм організації суспільного управління, общинний ґрунт якого, як в Україні, може бути виявлений лише внаслідок поглибленого аналізу [9, с. 184–217]. Але визначення ефективної структури власності в Україні, механізму взаємодії її окремих форм, державної політики щодо їх розвитку потребує врахування історичного досвіду розвитку форм власності в країні, їх вихідного значення у становленні адекватних інструментів розвитку, забезпечення ефективності та справедливості.

На нашу думку, враховуючи історичні закономірності розвитку вітчизняної економіки, для її розвитку визначне значення має колективна форма власності з використанням широкої системи державно-приватних партнерств. Використання іншого засадничого підходу до генези архітектоніки власності в національній економіці обумовлює її віртуалізацію як причину поширення системної тінізації економіки. Процес забезпечення детінізаційних підходів має спиратися на кілька головних напрямів:

– по-перше, вітчизняна економіка для отримання адекватної своєму генетичному коду структури має набути біполярної форми, що означає зосередження на одному полюсі сучасних великих підприємств, що визначають науково-технічний рівень виробництва, на іншому, спираючись на величезний неформальний сектор селянської цивілізації, великої кількості дрібних господарських форм, які повинні бути інтегрованими у розвинуті солідарні кооперативні структури;

– по-друге, формування соборної – солідарної детінізаційної структури вимагає формування функціональних зв'язків великих підприємств не аграрної сфери, гадано торгових фірм з широкою базою дрібних сільськогосподарських підприємств-сателітів;

– по-третє, держава повинна докласти надзвичайних зусиль для допомоги аграрному сектору, насамперед для налагодження всього обсягу зв'язків біполярної інфраструктури, створення розгорнутої мережі її горизонтальних та вертикальних зв'язків, фінансового, інвестиційного, технічного та кадрового забезпечення кооперативного руху; альтернатива цьому – обвальний характер поширення тінізаційних процесів, їх експансія в інші «великі» сучасні сектори економіки, загальна деградація та архаїзація аграрної сфери [9, с. 481–488].

Успішний досвід реформування економіки Китаю підтверджує необхідність при вирішенні проблеми власності і господарювання спиратися на уяви про біполярну природу економік селянських (незахідних) країн.

Селянські цивілізації, в тому числі вітчизняна економіка, у зв'язку з наявністю процесів міжсекторного розлому набувають різко біполярної структури – особливу форму змішаної економіки, побудованої на співіснуванні двох полюсів, на одному з яких функціонує відносно невелика кількість великих, висококонтентрованих, централізованих підприємств, на другому – величезна кількість малих – потенційно неформальної, маргінальної економіки, експлоярних (існуючих поза полюсами) форм, які формують величезний простір для тіншової діяльності. Саме простір неформальних, експлоярних економік є фундаментом країн селянської цивілізації, який є водночас потенціалом величезного поширення тіншових форм.

Раціональна взаємодія власності та господарювання великих і малих економічних форм при забезпеченні їх великої нормативно визначеної різноманітності дає змогу реалізувати завдання реформування, що і було здійснено в Китаї. Так, у 1992 році у відповідності з постановою Державного статистичного управління і Державного торгово-промислового управління було нормативно визначено існування дев'яти основних економічних секторів з включенням в них 21 виду підприємств. Ця класифікація доповнилася диференціацією укладів з точки зору поділу прав власності і прав господарювання. Вперше такий підхід було сформульовано у 1981 році на нараді, присвяченій проблемам реформи системи власності, коли було запропоновано розрізнати наступні групи середині державного сектора: 1) держпідприємства, що управляються державою (гою-гоїн); 2) держпідприємства, що управляються ринково (гою-шіїн); 3) держпідприємства, що є самоврядними (гою-ціїн; – держава володіє, підприємство управляє); 4) державні підприємства у приватному використанні (гою-сіїн – передані в оренду приватним особам).

У статті 7 Конституції КНР 1993 року термін гоїн, який раніше застосовувався для позначення державної власності («державне управління») був замінений іншим – гою-цзин-

ци (тобто «державне володіння»), що фактично вивело управління із числа ознак права власності.

Такий дуалістичний підхід («власність—управління») включає односкладне визначення укладу і потребує бінарного словосполучення (державно—державний, колективно—індивідуальний і т.ін.). Це означає, що зміни економічних відносин можуть відбуватися і без кардинальних змін форм власності, а саме через перехід від однієї форми управління до іншої (від державного до колективного або індивідуального управління в межах як державної, так і колективної власності) [10, с. 42–55].

Висновки

Перехід до ринкової економіки, що здійснюється у ряді країн пострадянського простору, викликає неминучі інституційні зміни, актуалізуючи при цьому проблему їх ефективності, зокрема подолання негативної тенденції відтворення неефективних прав власності, що є причиною суттєвих тінзаційних процесів.

При дослідженні тінзаційного впливу імперської організації на «мале» суспільство особливої уваги потребує аналіз тінзаційного потенціалу її «кадрової» політики, особливий спосіб формування місцевої еліти. Так, набагато простіше й ефективніше імперія розширюється за допомогою розбещення аристократії імперських провінцій з моделлю «солонкого життя» власних верхів.

Політичним системам з розвинутою дисфункційною деформациєю органічно притаманна тенденція до відтворення неефективних прав власності, які призводять до небезпечного явища їх віртуалізації. Віртуалізація власності, на нашу думку, це невідповідність законодавчо легітимізованих державою неадекватних, неефективних форм власності по відношенню до об'єктивно необхідних, інституційно визнаних як ефективні у даних конкретно—історичних умовах генетичних форм, що утворює деформацію перших, їх трансформацію в систему тіншових, девіаційних, криміналізованих.

Так, одним із принципівіших, визначальних теоретичних вузлів у сфері економічних відносин є питання щодо утвердження приватної власності. Віртуалізація повноцінної приватної власності у вітчизняній економічній системі де—факто, наявність гібридної нероздільності власності та влади стали основною причиною системної корупції та тіншової економіки.

Враховуючи історичні закономірності розвитку вітчизняної економіки, для її розвитку визначне значення має колективна форма власності з використанням широкої системи державно—приватних партнерств. Використання іншого засадничого підходу до генези архітекtonіки власності в національній економіці обумовлює її віртуалізацію як причину поширення системної тінзації економіки. Процес забезпечення детнізаційних підходів має спиратися на кілька головних напрямів:

— по—перше, вітчизняна економіка для отримання адекватної своєму генетичному коду структури має набути біполярної форми, що означає зосередження на одному полюсі сучасних великих підприємств, що визначають науково—технічний рівень виробництва, на іншому, спираючись на величезний неформальний сектор селянської цивілізації, великої кількості дрібних господарських форм, які мають бути інтегрованими у розвинуті солідарні кооперативні структури;

— по—друге, формування соборної — солідарної детнізаційної структури вимагає формування функціональних зв'язків великих підприємств не аграрної сфери, гадано торгових фірм з широкою базою дрібних сільськогосподарських підприємств—сателітів;

— по—третє, держава повинна докласти надзвичайних зусиль для допомоги аграрному сектору, насамперед для налагодження всього обсягу зв'язків біполярної інфраструктури, створення розгорнутої мережі її горизонтальних та вертикальних зв'язків, фінансового, інвестиційного, технічного та кадрового забезпечення кооперативного руху; альтернатива цьому — обвальний характер поширення тінзаційних процесів, їх експансія в інші «великі» сучасні сектори економіки, загальна деградація та архаїзація аграрної сфери.

Список використаних джерел

1. Сажина М.А. Экономическая теория / М.А. Сажина, Г.Г. Чибриков. — М.: Норма, 2007. — 672 с.
2. Олейник А.Н. Тюремная субкультура в России: от повседневной жизни до государственной власти / А.Н. Олейник. — М.: ИНФРА—М, 2001. — 418 с.
3. Нуреев Р.М. Экономика развития: модели становления рыночной экономики / Р.М. Нуреев. — М.: Норма, 2008. — 640 с.
4. Предборський В.А. Інституційна пам'ять суспільства: тінзаційний аспект / В.А. Предборський // Формування ринкових відносин в Україні: зб. наук. пр. Науково—дослідного економічного ін—ту Мін—ва економіки України. — К., 2012. — Вип. 7. — С. 32–36.
5. Наследие империй и будущее России / Под ред. А.И. Миллера. — М.: Фонд «Либеральная миссия»; Новое литературное обозрение, 2008. — 528 с.
6. Хомяков П.М. Свои и чужие: драма идей / П.М. Хомяков. — М.: Полиграфист, 2003. — 416 с.
7. Предборський В.А. Дисфункційний розвиток як об'єкт теорії тіншової економіки / В.А. Предборський // Формування ринкових відносин в Україні: зб. наук. пр. Науково—дослідного економічного ін—ту Мін—ва економіки України. — К., 2010. — Вип. 10. — С. 7–9.
8. Кара—Мурза С.Г. Советская цивилизация / С.Г. Кара—Мурза. — М.: Алгоритм, 2001. — 528 с.
9. Предборський В.А. Детнізація економіки у контексті трансформаційних процесів. Питання теорії та методології: монографія / В.А. Предборський. — К.: Кондор, 2005. — 614 с.
10. Кондрашова Л. Приватизация с китайской спецификой / Л. Кондрашова // Российский экономический журнал. — 2004. — №7. — С. 42–55.